

DE ZAAANSE STOOMRIJSTPELLERIJ: OPKOMST EN NEERGANG

INLEIDING

Door: Jur Kingma

De geschiedenis van Europa staat volgens Braudel in het teken van tarwe, meel en brood. De Aziatische beschavingen worden door hem de beschavingen van de rijst genoemd.¹ Maar rijst heeft zich in de loop van de eeuwen ook een aandeel verworven in het voedselpakket van de Europeanen. Vanaf de middeleeuwen kende men in Nederland rijst. Het werd ingevoerd uit het gebied rond Milaan en diende als een versterkend middel voor zieken en als lekkernij. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd de rijstconsumptie geleidelijk groter, maar zij was nog niet van grote betekenis.² Al in 1819 werd in Amsterdam een rosmolen voor het pellen van rijst aangetroffen.³

In de periode 1825-1829 importeerde Nederland per jaar gemiddeld 9000 ton ongepelde rijst.⁴ De import was toen niet alleen uit Italië; vanaf 1828 werd er op de Amsterdamse beurs ook rijst uit Java verhandeld.⁵ De eerste stoomrijstpelmolen werd in 1831 in Amsterdam in gebruik genomen. Vanaf 1830 tot 1841 bedroeg de gemiddelde import in Nederland 12000 ton per jaar. In de periode 1845-1850 was de invoer gestegen tot 21000 ton per jaar.⁶ In periodes met slechte aardappeloogsten trof men in die tijd ook al Nederlandse zeilschepen in de rijstuitvoerhavens van Birma.⁷ In 1852 was de jaarlijkse productie van de grootste Amsterdamse pellerij 7000 ton; vier jaar later was deze productie verdrievoudigd.⁸

Na 1856 leidden de vier Amsterdamse pellerijen een bloeiend bestaan. Na het einde van de Krimoorlog kwam er weer een regelmatige aanvoer van graan uit Rusland en in vier jaar tijd verminderde de import van rijst. In 1865 was er in Amsterdam nog één stoomrijstpellerij werkzaam.⁹ Tussen 1865 en 1867 was de rijstconsumptie gehalveerd. Daarna na zij geleidelijk toe. Haar relatieve toename in het voedselpakket ging ten koste van boekweit en gerst.¹⁰

Tijdens de bloeiperiode van de Amsterdamse stoomrijstpellerij was er in de Zaanstreek één stoomrijstpellerij. Deze was opgericht in 1852 en ze werd in 1867 ingericht tot meelfabriek.¹¹

Rijst, bron: Wikimedia Commons

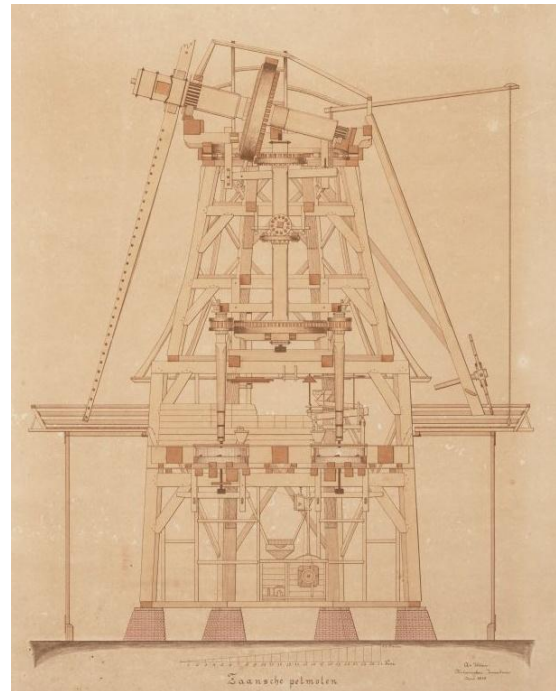
DE ZAAANSE WINDGORTMOLEN ALS OORSPRONG VAN DE ZAAANSE RIJSTPELLERIJ

De gortpellerij in de Zaanstreek is ontstaan in de zeventiende eeuw. In 1639 kwam de eerste gortpelmolen in Koog aan de Zaan in bedrijf en blijkbaar was dit bedrijf zo lonend, dat er na enige tijd 121 pelmolens in de Zaanstreek werkzaam waren. Hun product werd niet alleen in het binnenland afgezet, maar diende ook als proviand voor de zeevaart en het werd ook uitgevoerd.¹²

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

Een pelmolen lijkt op een korenmolen. Maar in plaats van maalstenen maakt men gebruik van pelstenen. Deze stenen ontdoen de korrel van zijn dop zonder hem te vermalen. Het werkende oppervlak van de pelsteen is zijn omtrek. De draaiende steen, de loper, is omgeven door een kuip van pelblik. Dat is dun plaatijzer waarin gaatjes zijn geslagen met de punten naar binnen. De gerstekorrels worden in de nauwe ruimte tussen steen en blik gepeld. De korrels worden meegesleurd door de snelheid van de draaiende steen, maar afgeremd door de puntjes van het pelblik. Om te voorkomen dat de korrels worden vermalen tussen de loper en de legger, de onderste steen, bevat de loper aan de onderzijde windkerfjes die een luchtstroom opwekken van het middelpunt van de steen naar de rand.

Een Zaansche pelmolen

De pelsteen van een gortmolen is van zandsteen; voor het pellen van rijst gebruikt men een iets hardere steensoort. Voor het pellen is een grote snelheid en veel vermogen noodzakelijk.¹³

Ongepelde gerst ondergaat zes maal het pelproces; het passeert zes “snedes”. Ongepelde rijst ondergaat een voorbewerking op een kleine maalsteen; het zogenaamde paddiën. Daarna passeert de rijst drie snedes. Na het pellen wordt de rijst gepoetst en gesorteerd op grootte. Desgewenst kan er nog een verdere veredeling plaats vinden. Een rijstpelmolen heeft verder een doppensteen die doppen tot meel kan vermalen.¹⁴ Het pellen van gerst valt nu nog te zien in de windmolen “het Prinsenhof” te Westzaan.

De eerste windrijstpelmolen in de Zaanstreek was “De Jonge Voorn” van Albert Vis in Wormerveer. Albert Vis is geboren in 1801 en hij begon zijn loopbaan bij de grote molenfirma Vas & Co. In 1825 begon hij voor zichzelf. Voor Fl. 500,- per jaar huurde hij van de weduwe Vas de windgesrtpelmolen “de Jonge Voorn”. Twee jaar later was hij eigenaar van deze molen en drie jaar later bezat hij ook de vervallen pelmolen “Rosbayer”. De eerste gegevens over rijstpelactiviteiten hadden betrekking op het jaar 1830.¹⁵

Gepelde rijst

In de gemeenteverslagen van Wormerveer komt hij tot aan zijn dood in 1848, afwisselend voor als rijst- en gortpeller.¹⁶ Hij bezat ook een stijfselfabriekje, een oliedikkerij en later oliemolens. Het bedrijf is na zijn dood onder zijn naam voort blijven bestaan. Van 1867 tot 1871 stond bij de Jonge

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

Voorn een locomobiel.¹⁷ Daarna heeft de firma Vis nog dertig jaar met windkracht gepeld alvorens opnieuw stoomkracht te benutten.

Een groot voordeel van de Zaanse windrijstpellerij was dat ze gemakkelijk konden omschakelen op de gortpellerij. Dat gold niet bij de stoempelfabrieken, want pas in 1891 lukte het aan Gebrs. Laan om in hun pellerij "Mercurius" met stoomkracht gort te pellen.

De firma Wessanen & Laan melde dat vanaf 1863 het pellen van rijst belangrijker was geworden dan het pellen van gort.¹⁸ Vanaf 1865 nam het belang van de rijstexport uit Birma sterk toe. Er ontstond een directe relatie tussen Birma en de Zaanse pellers.

Een apocrief Zaanse verhaal wil dat aan het begin van de twintigste eeuw de wereldhandelsprijs van rijst werd vastgesteld aan de Zaanweg in Wormerveer, want daar woonde Cees Laan de "rijstkoning" en daar waren de kantoren van Wessanen & Laan, Bloemendael & Laan en de firma Albert Vis. Het is een aardige anekdote, en zij is tekenend voor het belang van de Zaanse rijstpellerij die aan het begin van deze eeuw de aloude houtzagerij en olieslagerij in belang was voorbijgestreefd.

DE GESCHIEDENIS VAN TWEE PELLERIJEN

De overgang van windmolenbedrijf naar grootbedrijf wil ik illustreren met behulp van de geschiedenis van twee bedrijven; die van Blans en van Kamphuys in Zaandam. De familie Blans kwam in de zeventiende eeuw uit Vlaanderen via Zeeland naar Krommenie in de Zaanstreek.¹⁹ Omstreeks 1800 woonde Klaas Blans op de buurtschap 't Kalf te Zaandam. Hij was winkelier en boer. Zijn zoon Hendrik, de zesde van acht kinderen, werd op 20 oktober 1801 in Zaandam geboren. Deze Hendrik verwierf zich in de loop van de tijd verschillende pelmolens: in 1848 "De Wildschietter", in 1853 "De Houtsnip" en in 1867 "De Jonge Abram". De oudste van Hendrik's dertien kinderen, Klaas Blans Jr, kreeg op 1 mei 1861 van zijn vader de beschikking over "de Houtsnip" en "de Wildschietter" met bijbehorende zaken plus een kapitaal van Fl. 9000,- .

In 1863 verbrandde "de Houtsnip". Na de brand kocht Klaas Blans Jr het terrein en de gebouwen van zijn vader. Voor Fl. 22000,- bouwde hij een nieuwe pelmolen "De Houtsnip". In het eerste bedrijfsjaar, 1861, maakte hij een winst van Fl. 8347,47. In het jaar van de brand gingen de zaken uiteraard minder goed, maar in 1865 maakte hij een winst van Fl. 42334,18. In 1872 verwierf hij "de Wildschietter" en in 1873 de pelmolen "de Gans" en het pakhuis "de Helling" in eigendom.

Pelmolen 'de Houtsnip'

Op 28 oktober 1876 kocht hij voor een bedrag van Fl. 6000,- het buiten "Zaanlust" om op die plaats een stoomrijstpellerij te kunnen bouwen. Bij de aanvraag van de vergunning voor de bouw van deze fabriek werd bezwaar aangetekend door omwonenden; een stijfselfabrikant vreesde roet- en

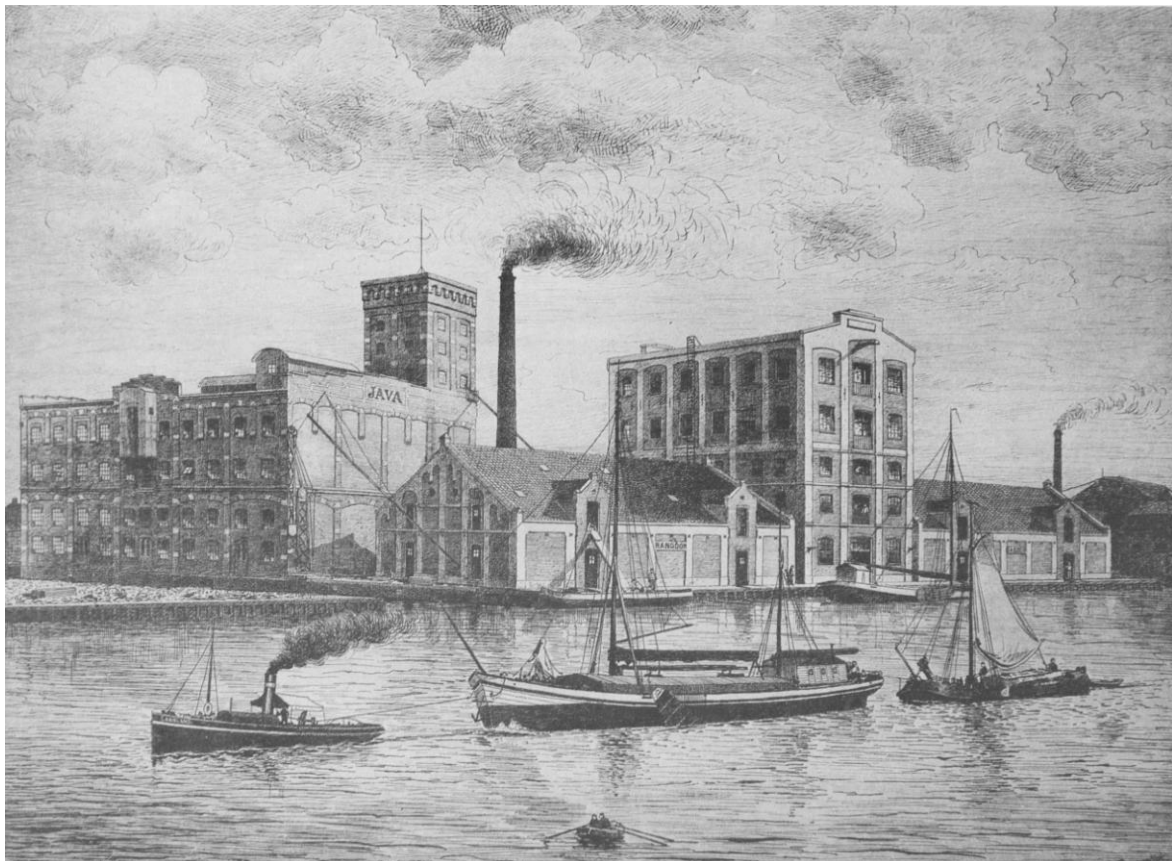
Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

stofoverlast, een tuinder had dezelfde bezwaren en een andere vreesde voor zijn nachtrust. De gemeente verleende de vergunning op 28 november 1876, maar omwonenden gingen in beroep bij de Raad van State. Hun beroep werd op 15 mei 1877 verworpen. In 1878 boekte Klaas Blans een winst van Fl. 82.325,96. Het volgende jaar leed hij een verlies, maar toen was net zijn stoomrijstpellerij "Birma" met de stenen pakhuizen "Bassein", "Rangoon", "Java" en "Rijsthal" in bedrijf gekomen.

Korte tijd na het in gebruik nemen van de stoomfabriek overleed Klaas Blans Jr. Hij werd opgevolgd door zoon Hendrik Blans Jr. In 1881 werd met een stoomgortpellerij begonnen; waarschijnlijk zonder succes. De rijstpellerij brandde af op 8 december 1883 en werd meteen op grotere schaal herbouwd.

Op 11 augustus 1892 werd de firma Klaas Blans opgericht met als firmanten de broers Hendrik, Nicolaas Johannes en Thomas Martinus Blans. Ingebracht werden de windpelmolen "Houtsnip", de pakhuizen "Het Kaaspakhuis" en "de Uitbreiding, de stoomrijstpellerij "Birma" en haar pakhuizen en de stijfselfabrieken "de Ruiter" en "Concordia". Pas in 1908 werd de windpelmolen "de Houtsnip" van de hand gedaan. Op 11 februari 1912 werd de N.V. Gebrs Blans fabrieken opgericht voor de verwerking van graan-, rijst- en stijfselfproducten. Er werd ook een fabriek in Leiden gesticht. In 1916 werd de fabriek in Zaandam getroffen door de ernstige overstroming in Noord Holland. In dat jaar overleed ook N.J.Blans. Een jaar later overleed zijn broer H.Blans. daarna werd het bedrijf geliquideerd en de gebouwen verkocht aan het Blauwhoedenveem.

Gravure van rijstpellerij Birma aan de Oostzijde in Zaandam omstreeks 1910

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

Tussen de Zaanse pellers heerste een sterke competitie. Naar stoomvermogen en productie gerekend, was in de jaren voor de eerste wereldoorlog de pellerij “Phenix” van Kamphuys in Zaandam de koploper.²⁰

Cornelis Kamphuys vestigde in 1853 in Zaandam een grossierderij. In 1865 kocht hij de windpelmolen “de Jonge Kuiper” in Koog aan de Zaan. Vier jaar later bezat hij in dezelfde plaats ook de winpelmolen “de Walvisch”. De molen “de Jonge Kuiper” brandde in 1874 af. Kamphuys wilde haar vervangen door een stoomfabriek. Dit leidde tot een langdurige rechtszaak tussen Kamphuys en de onderlinge waarborg “Het pellerscontract”. Na de brand meende Kamphuys recht te hebben op de herbouwpremie van Fl. 6000,-. Het bestuur van “Het pellerscontract” was echter van mening dat een stoomrijstpelmolen geen molen was zoals gebruikelijk was aan de Zaan en zij meende daarom niet verplicht te zijn de herbouwpremie uit te keren. In laatste instantie werd voor het gerechtshof in Amsterdam Kamphuys in het ongelijk gesteld.²¹ Desondanks stichtte hij de stoempellerij “de Jonge Kuiper”. Deze brandde in 1879 af en de schade aan gebouwen en voorraden bedroeg Fl. 300000,-. Onder de naam “Phenix” werd de pellerij herbouwd.

Complex van rijstpellerij Phenix aan de Oostzijde in Zaandam

Omdat de familie Kamphuys geen kinderen had, werd de zaak voortgezet door hun neef H.A. van Odyck. Onder zijn leiding bereikte het bedrijf zijn grootste bloei. In 1905 verwerkte het bedrijf 21327 ton rijst. Vijf jaar later was de productie van “de Phenix” 77751 ton en de Nederlandse import was 321274 ton. Weer drie jaar later was de productie 80000 ton; dat kwam overeen met één tiende van het volume van de rijstexport uit Birma. Het fabriekskomplex was intussen vele malen uitgebreid.

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

Het was gebruikelijk dat Zaanse fabrikanten hun belangen spreidden. In de eerste wereldoorlog begon Van Odyck met de cacaofabricage in een oude molen en aan het Noordzeekanaal bouwde hij de grote meelfabriek "de Vrede". Na de eerste wereldoorlog begon hij een veevoerfabriekje in een oude stoomverfhoutfabriek. Voor de eerste wereldoorlog had de firma Kamphuys twee reizigers voor het binnenland en drie voor het buitenland: één voor Engeland en Amerika, één voor Oost Europa en één voor Frankrijk en Rusland. In die tijd zat de weekboot naar Odessa van de K.N.S.M. soms half vol met rijst van Kamphuys. Het bedrijf beschikte over een eigen zakkerdrukkerij waar men speciale zakken van 2 ½ kg drukte die in Argentinië twee aan twee over de ruggen van ezels konden worden gehangen om ze zo over de bergpaden te kunnen vervoeren.²²

Niet alle stoompellerijen die waren opgericht, waren een succes. In 1881 kreeg A. Latenstein van Voorst te Koog aan de Zaan een stoomvergunning voor de rijstpellerij "De Groeneboer". Deze fabriek bestond slechts kort, want in 1883 werden de installaties overgebracht naar de afgebrande pellerij "Birma" van Blans.²³ ook in 1881 kreeg de Firma van Waveren & Dekker een stoomvergunning voor de stoomrijstpelmolen "de Korenbloem" in Koog aan de Zaan. Reeds een half jaar later brandde deze fabriek af. Later was deze firma eigenaar van de windpelmolen "De Walvisch".²⁴

WAAROM KOOS DE MOLENBAAS VOOR EEN STOOMMACHINE?

Een slechte rentabiliteit van het molenbedrijf lijkt niet een reden te zijn geweest waarom de Zaanse windpellers van een stoommachine gebruik gingen maken. De reden lijkt vooral een capaciteitsprobleem te zijn geweest. Een windgortmolen kon per jaar twee honderd last, dat is 400 ton gort produceren.²⁵ Het pellen van rijst is minder bewerkelijk. Uit gegevens van Bloemendael & Laan blijkt dat een grote windrijstpelmolen per jaar 800 ton rijst kon pellen.²⁶ De grote stoomrijstpellerij "De Phenix" had aan de vooravond van de eerste wereldoorlog een productiecapaciteit van 80000 ton; dat is gelijk aan de capaciteit van 100 windmolens!

Bij het onderlinge brandwaarborg "het pellerscontract" stonden in de eerste helft van de negentiende eeuw gemiddeld vijftig windmolens ingeschreven.²⁷ Windmolens zijn kapitaalgoederen, die bij goed onderhoud eeuwen meekunnen. Er was dus in de Zaanstreek een potentiële rijstpelcapaciteit van 40000 ton per jaar. Een windpelmolen had een verkoopwaarde van Fl. 6000,- tot Fl. 10000,-. Met een dergelijke investering kon men dus als loonpelder beginnen.

De eerste grootschalige stoomrijstpellerij in de Zaanstreek was de fabriek "De Unie", die Wessanen & Laan in gebruik nam. Vijftien jaar later bouwde de firma Bloemendael & laan op een steenworp afstand een vrijwel identieke fabriek. Beide bedrijven zouden tot grote bloei komen. De bouw van "de Unie", inclusief pakhuis kostte Fl. 83344,19.²⁸ En de bouw van de "Hollandia" kostte Fl. 109804,12.²⁹ Een jaar nadat hij in bedrijf was genomen, bedroeg de productie van de "Hollandia" 5663 ton; dat was zeven maal de productiecapaciteit van een windmolen. Uit de gemeenteverslagen van Zaandam blijkt dat de stoompellerijen "Birma" en "Phenix" in de eerste jaren een bezetting van negen man kenden.³⁰ Een globale kostenvergelijking laat zien dat de kostprijs van gepelde rijst daalde bij het gebruik van stoomkracht.³¹ Over de relatie tussen rendement en investering valt het volgende te zeggen. Toen Blans zijn nieuwe windpelmolen bouwde, bedroegen de investeringen de helft van de winst in een jaar. Toen hij tien jaar later zijn stoombedrijf bouwde bedroeg de investering een kwart van zijn winst in acht maanden.³² Overigens waren de investeringen in gebouwen en

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

machinerieën beduidend minder dan die in gepelde en ongepelde rijst. De financiering kon gemakkelijk uit eigen middelen geschieden.

Links rijstpellerij 'de Unie', rechts de rijstpellerij 'Hollandia' aan de Veerdijk in Wormer

SCHAALVERGROTING EN TECHNISCHE VERNIEUWING

In 1891 was er bij de stoompellerijen wederom een aanzienlijke schaalvergroting opgetreden. Blans had in de 'Birma' al enige jaren een stoommachine van 200 pk in gebruik. Bij "De Unie" werd een stoommachine van 500 pk in dienst gesteld. Bij deze laatste fabriek werkten 50 man en bij de "Hollandia" werkten er 34.³³

De productieverhoging t.o.v. de windpellerij kwam aanvankelijk niet tot stand door een andere peltechniek. Een windpelmolen had in het algemeen twee pelstenen, een harp, een waaierij en soms een paddiesteen. Uit het bestek van de bouw van "de Unie" in 1872 blijkt dat de fabriek toen vier pelstenen, één stel paddiestenen en een stel doppenstenen telde. Na uitbreiding van de fabriek in 1879-1880 waren er zes pelstenen, drie stel paddiestenen, drie poetsmachines en verder o.a. luieryen, vijf pelbuilen en drie meelbuilen.³⁴

Uit een taxatierapport voor een brandverzekering uit 1905 valt af te leiden dat de stoomrijstpellerij "Birma" van Blans toen de volgende werktuigen bezat: vier pelstenen, twee stel paddiestenen, veertien elevatoren, een sorteermachine, negen rieurs, tien paddiepikkers, twaalf builen, twee kegelschuiers, een wals, harpenwaaierij, zuigapparaten en transporteurs. Dit alles werd aangedreven door een 300 ipk compundstoommachine.³⁵

De peltechniek had ondertussen enige veranderingen ondergaan. Er waren conische pelstenen gekomen die gemakkelijk in hoogte konden worden versteld. Tijdens het pellen werd talk gebruikt, die maakte dat de oliehoudende huiden gemakkelijker werden afgepeld. Vervolgens werd de talk er

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

met een poetsapparaat afgehaald. Dit gebeurde in ronddraaiende trommels. Zo verbeterde het uiterlijk en de houdbaarheid van de rijst.³⁶

Het gebruik van stoommachines in combinatie met betere sorteermethoden deed de opbrengst van tafelijst van 45 à 50% tot 60% toenemen.³⁷ De productie vergroting van de stoompellerij kan dus worden verklaard door het in gebruik nemen van meer productie-eenheden, verbeterd intern transport en verbeterde pel- en sorteermethoden. Natuurlijk speelt ook de langere bedrijfstijd van de stoommachine t.o.v. de windmolen een rol; er was gemiddeld 150 dagen per jaar voldoende pelwind.³⁸

DE ZAA NSTREEK EN BIRMA

De enorme groei van de Zaanse rijstpellerij kan niet los worden gezien van de “rice-boom” die Birma in de tweede helft van de negentiende eeuw kende.³⁹ Al in de achttiende eeuw haalden Hollanders uit Batavia rijst uit de Birmaanse provincie Arakan. Door burgeroorlogen in Birma vluchtten de boeren van hun land en het oerwoud kon weer bezit nemen van de rijstvelden. In 1826 kwamen de Birmaanse provincies Arakan en Tenasserim onder Engels-Indisch beheer. De Engelsen breidden hun invloedssfeer in Birma in de loop van de negentiende eeuw verder uit. Parallel daarmee verliep de ontwikkeling van de rijstverbouw.

Toen in het midden van de negentiende eeuw door de “Indian Munity” de rijstexport uit Bengalen naar Europa en door de Amerikaanse burgeroorlog de rijstexport van Carolina wegviel, kreeg Birma de kans zich te ontwikkelen tot 's werelds grootste rijstexporteur. Door de enorme vraag van de rijst importerende landen vertwaalfvoudigde de prijs van rijst in het tijdvak 1840-1890. De transportkosten daalden echter; eerst door het in gebruik nemen van grotere zeilschepen, later door de verkorting van de zeeweg door opening van het Suezkanaal en de introductie van stoomschepen.

Aanvankelijk waren de pellers in Liverpool en Londen de voornaamste afnemers van de Birmaanse rijst. Vanaf 1890 waren dit de Noord Duitse en Hollandse pellers. Als oorzaak van deze verschuiving worden genoemd: de kosten van transport van de Engelse havens naar de pellerijen werden te hoog, de Engelse lonen waren te hoog en de Engelse pellerijen te ouderwets.

In het laatste deel van de negentiende eeuw was Birma de belangrijkste leverancier van ongepelde rijst aan Nederlandse pellers. Siam en Indochina kwamen pas later op als belangrijke rijstexporteurs.

DE BLOEIPERIODE VAN DE ZAA NSE RIJSTPELLERIJ

In 1846 bedroeg de import van rijst in Nederland 23000 ton. Daarvan werd 2000 ton, dat was 9%, geëxporteerd, voornamelijk naar het Duitse tolverbond. In 1864 werd van de Nederlandse rijstimport een groter aandeel, namelijk 39%, geëxporteerd. Deze uitvoer van 15000 ton ging naar 26 landen in 3 continenten. Vijfentwintig jaar later werd 39% van de invoer van 127000 ton uitgevoerd. Van de Nederlandse uitvoer van 49000 ton ging 34000 naar drie omringende landen, De overige 15000 ton ging naar 21 landen in de gehele wereld. In 1913 was de invoer 408000 ton waarvan 55% werd geëxporteerd.⁴⁰

In 1876 werden aan het Nieuwe Diep nog 200000 balen rijst van 100 kg voor de Zaan overgeslagen.⁴¹ Met de opening van de Zaanse zeehaven in 1884 werd de rechtstreekse aanvoer van ongepelde

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

rijst in de Zaanstreek steeds belangrijker. Het jaarverslag van de Kamer van Koophandel van Zaanland maakte over 1891 melding van het feit dat de pellerijen zich in een goede afzet mochten verheugen. In dat jaar kwamen 18 schepen uit Brits-Indië, 2 uit Japan, 2 uit Duitsland en 1 uit Engeland met rijst in de Zaanse zeehaven. In totaal werden er 595341 balen rijst gelost.⁴²

Vanaf 1907 is aan de hand van de jaarverslagen van de Kamer van Koophandel het volgende verloop te reconstrueren. De rapporten schilderen uitvoerig de situatie op de wereldrijstmarkt. In 1907 was er een slechte rijsttoegst in Japan; in plaats van exporteren moest het land importeren uit Birma. Ondanks het feit dat de prijs van ongepelde rijst omhoog ging, was het voor de Zaanse rijstpellers een recordjaar.⁴³ Over 1909 werd vermeld dat er in Nederland drie miljoen balen rijst werden ingevoerd, waarvan 1,2 miljoen via de haven van Zaandam. De concurrentie op de afzetmarkten werd moeilijker door beschermende maatregelen van importlanden. De resultaten waren gunstig.⁴⁴ Ook 1910 was een goed jaar. Er waren toen in Nederland tien rijstpellerijen met 575 arbeiders. De twee pellerijen in Wormer ("de Unie" en de "Hollandia" hadden samen 120 arbeiders. De pellerij in Wormerveer (de Java van Alb. Vis) had 20 arbeiders en de twee Zaanse pellerijen ("Birma" en "Phenix") hadden samen 150 man in dienst. In Zandijk was een pellerij, waarschijnlijk de windpelmolen "De Witte Klok", met 5 arbeiders.⁴⁵ Na opening van de Wilhelminasluis te Zaandam konden ook grote binnenvaartschepen met rijst uit andere zeehavens voor de wal van de pellerijen lossen.

In 1911 was een topjaar omdat door grote droogte in Europa er een grote vraag naar alternatief voedsel en veevoer was. De enorme Europese vraag leidde tot uitvoerverboden in een aantal rijst producerende landen. Er werd nu ook ongepelde rijst uit Midden Amerika aangevoerd.⁴⁶ Het jaar 1912 was nog beter. In 1913 was de omzet opnieuw groter, maar er verschenen wolken aan de horizon: Siam exporteerde voor het eerst rijst naar Europa en door Balkanoorlogen werd de export bemoeilijkt.⁴⁷

Een tjalk geladen met rijst op weg van de haven in de Voorzaan naar de rijstpellerijen aan de Binnenzaan. Omstreeks 1890.

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

HET VERVAL

De jaarverslagen van de Kamer van Koophandel weerspiegelden ook de neergang. Bij het uitbreken van de eerste wereldoorlog ontstond een chaos in de goederenhandel en het geldverkeer. Het geldverkeer zou problematisch blijven en het scheepvaartverkeer zou steeds grotere hinder ondervinden.

De aanvoer van rijst was in 1914 even groot als in 1904; d.w.z. 65% van het topjaar 1908. Omdat de Zaanstreek binnen de stelling Amsterdam lag, werden graan- en pellersbedrijven verplicht grote voorraden aan te houden. Buitenlandse opkopers waren bezig grote oorlogsvoorraden in te slaan; de Nederlandse regering ging op 26 september 1914 over tot afkondiging van een uitvoerverbod van rijst. Er waren ook prijsmaatregelen uitgevaardigd voor voedingsmiddelen.⁴⁸ In 1915 liep er geen enkel schip met rijst de Zaanse haven binnen.⁴⁹ In 1916 nam de regering alle rijstvoorraden in beslag. In de oorlog is nog wel wat rijst aangevoerd via de Nederlandse Overzee Trustmaatschappij.

Pas in 1920 werd de export van rijst vrijgegeven. Het duurde tot 1924 voor er in de Zaanse haven weer een zeeschip rijst loste.⁵⁰ De wereld was toen erg veranderd. Al in 1861 was in Birma de eerste mechanische rijstpellerij in gebruik genomen. Twintig jaar later was het algemeen gebruik de stoomketels met pelafval te stoken. Vanaf 1920 werd er alleen nog gepelde rijst geëxporteerd.⁵¹

Voor de Zaanse pellers was Rusland weggevallen als exportland en in de eerste wereldoorlog was in Zuid Amerika een eigen pelindustrie ontstaan. Wessanen & laan maakte de de pellerij "De Unie" geschikt voor havermoutfabricage en zij probeerde haar grote rijstafzet in Polen te behouden door het stichten van een eigen fabriek in Biezanow. Door allerlei politieke en commerciële verwickelingen heeft de fabriek maar kort gewerkt⁵².

De pellerijen van Wessanen & laan, Kamphuys en Alb. Vis werden samen met de Zuidhollandse pellerijen van Van Schaardenburg, Howard & Co en Van Sillevold in 1930 ingebracht in de trust N.V. Rijst-Unie.⁵³ Bloemendael & laan bleef buiten de trust. Opvallend is dat de gortpellerij "Mercurius" v/h Gebrs.Laan in 1922 een rijstpellerij in gebruik nam onder het motto: als anderen geld met rijst kunnen verdienen, dan kunnen wij het ook.⁵⁴ Dit bedrijf is het enige in de Zaanstreek dat nog consumptierijst produceert: Lassie toverrijst.

De laatste Zaanse windrijstpelmolen, "De Witte Klok", werd na enige jaren stilstand, in 1924 gesloopt.⁵⁵

Twintig jaar later waren de gebouwen van de rijstpellerij "Java" verdwenen. Het complex "De Unie" valt alleen nog te zien in het boek "Ooit gesloopt Nederland".⁵⁶ De helft van het complex "Phenix" aan de Oostzijde te Zaandam is nu de N.V. Meypro. De brand in de andere helft leverde de titel van de novelle van de cabaretier Freek de Jonge.⁵⁷ Aan de Veerdijk in Wormer zijn de complexen "Hollandia" en "Mercurius" nog te zien. Beide panden staan op de voorlopige provinciale monumentenlijst.

CONCLUSIES

De Zaanse stoomrijstpellerij kwam voort uit de eeuwenoude windmolengortpellerij. Naast de oude stoempelmolens bleven de windpelmolens nog vele jaren werkzaam. De flexibiliteit en de lage investeringskosten bleken een voordeel in periodes van crisis in de internationale investeringskosten.

De introductie van de stoommachine stelde pellers in staan hun productie te vergroten en de kostprijs te drukken. De opkomst van Birma als rijstexporteur in de tweede helft van de negentiende eeuw verzekerde de Zaanse pellers van een adequate aanvoer van ongepelde rijst.

De stoempellerijen die in de tweede helft van de negentiende eeuw werden gesticht, hebben geprofiteerd van de vraag naar een alternatief voedingsmiddel dat betaalbaar was en van de mogelijkheden van het vrijhandelssysteem.

De eerste wereldoorlog bracht de Zaanse pellers een zeer ernstige slag toe, die men nooit meer te boven is gekomen. Hun positie was reeds ondermijnd door de opkomst van een inheemse pellerij en de belemmeringen in het internationale handelsverkeer.

De voormalige rijstpellerij Hollandia is inmiddels een rijksmonument. Alle gebouwen in het complex hebben een herbestemming gevonden.

Foto: Cees Kingma

Beeldmateriaal: Gemeente Archief Zaanstad (tenzij anders aangegeven)

---

¹ F.Braudel, Beschaving, economie, kapitalisme (Amsterdam, 1987) 97,136.

² L.Burema, De voeding in Nederland van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw (Assen,1953) 71, 106, 169, 234.

³ D. Damsma e.a., Statistiek van de Nederlandse Nijverheid uit de Eerste helft der 19de eeuw, supplement ('s-Gravenhage, 1979) 352-353.

⁴ R.T. Griffiths, Industrial retardation in the Netherlands 1830-1850 (Den Haag 1979) 113-114.

⁵ N.W.Posthumus, Nederlandse prijsgeschiedenis deel I (Leiden, 1943) 42.

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

---

⁶ Th. Van Tijn, Twintig jaren Amsterdam (Amsterdam, 1965) 76-79.

⁷ F.W.G.Leeman, Van barkschip tot Willem Ruys 120 jaar zeevaart (Rotterdam 1961) 71.

⁸ Van Tijn, Twintig jaren Amsterdam, 76-79.

⁹ Griffiths, Industrial retardation 113-114.

¹⁰ Jaarlijks verbruik van voedingsmiddelen in Nederland per hoofd van de bevolking:

In de jaren 1852-1856	In de jaren 1887-1891	verschil
Tarwe: 0,43 HL	1,29 HL	+ 0,86 HL
Rogge: 1,08 HL	1,15 HL	+ 0,07 HL
Gerst 0,31 HL	0,33 HL	+ 0,02 HL
Boekweit 0,53 HL	0,25 HL	-0,18 HL
Aardappelen 2,58 HL	3,47 HL	+ 0,80 HL
Rijst 6,65 kg	12,09 kl	+5,44 kg

J.H.H.Hulsman, Handel en Nijverheid in Eene halve eeuw 1848-1898 onder redactie van P.H.Ritter (Amsterdam,1898) 234.

xx

¹¹ G.A.Zaanstad, Gemeenteverslagen Zaandam 1853-1867; De Firma D. van Voorst & Zn. Deze firma werkte aanvankelijk met drie tot vier windrijstpelmolens: J.Kruyver, De pelmolens in het Oostzijderveld (Zaandam, 1925, heruitgave 1988) Er zijn aanwijzingen dat de firma van Voorst al in 1847 bij een van de windpelmolens hulp-stoomvermogen gebruikte.

¹² J.A. Koomen, De Zaanse Industriemolens in: Molens in Noord Holland (Amsterdam,1981) 51.

¹³ P.Boorsma, Duizend Zaanse Molens (Amsterdam 1967) 38-42.

¹⁴ G. Husslage, Windmolens (Amsterdam,1968) 88-91.

¹⁵ Archief G.J.Vis, Enkhuizen; J.Vis azn., De familie Vis van Zaandam en Wormerveer (z.p. , 1926).

¹⁶ G.A. Zaanstad, Gemeenteverslagen Wormerveer, 1841, 1843, 1848.

¹⁷ G.A. Zaanstad, Gemeenteverslag Wormerveer, 1867.

¹⁸ R.Laan, Wessanen's Koninklijke fabrieken 1765-1940 (Wormerveer, 1940) 82.

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

---

¹⁹ Het navolgende is gebaseerd op R.Regout, Genealogie Klaas Blans, (Heemstede, 1976); Familie-archief Blans (aanwezig bij de heer B.N.Blans te Heemstede), de handgeschreven boekhouding van Klaas Blans jr vanaf 1-5-1861, voortgezet door Hendrik Blans tot 1880; Toegelicht door de beheerder van het archief Blans, de heer B.N.Blans.

²⁰ Het aantal stoommachines met het totaal aantal pk's zoals zij in 1913 aanwezig waren bij de Zaanse stoomrijstpellerijen:

Phenix : 2 stoommachines: 2000 pk.

De Unie : 2 stoommachines: 1300 pk.

Hollandia : 2 stoommachines: 1000 pk.

Java : 2 stoommachines: 400 pk.

Birma : 1 stoommachine : 350 pk.

3 gasmotoren : 70 pk.

P.Molenaar: 1 stoommachine : 80 pk.

G.A. Zaanstad. Jaarverslag kamer van koophandel Zaanland, 1913, 108-130.

²¹ P.Boorsma, Zaanse molens (Amsterdam, 1939) G.A. Zaanstad, Stukken betreffende het pellerscontract

²² G.A. Zaanstad, Etablissements C.Kamphuis à Zaandam, Figaro Illustré (1911) Januari (nr. 120.250) 20-23. Aangevuld met mededelingen door de heer G. Kruyver te Zaandam, die op 1 maart 1914 in dienst is getreden van de firma Kamphuis en die daar zijn loopbaan afsloot als procuratiehouder (interview door auteur op 12-7-1986).

²³ Boorsma, Duizend Zaanse Molens, 126.

²⁴ N. van Pommeren en H.M. van heijnsbergen, Zaanse brandkroniek (Koog aan de zaan , 1941) A.F.Neuhaus, Molens in de Zaanstreek in oude ansichten deel 1 (Zaltbommel, 1977) 23.

²⁵ Boorsma, Duizend Zaanse molens, 42.

²⁶ Verzameling R.Kooyman, Wormerveer: stukken betreffende de oprichting van stoompellerij Hollandia.

²⁷ GA Zaanstad, stukken betreffende het pellerscontract.

²⁸ Verzameling R.Kooyman, bestek en aanneemovereenkomst fabriek De Unie.

²⁹ Verzameling R.Kooyman, stukken betreffende Hollandia.

³⁰ G.A. Zaanstad, gemeenteverslagen Zaandam 1884 e.a.

³¹ Toen in 1877 de grote windrijstpelmolens "de Prinses" werd vervangen door de stoomrijstpellerij "Hollandia" bracht de windmolen Fl.11000 op. De nieuwe fabriek met rijstpakhuis kostte Fl. 109000,-. Het laatste arbeidsloon in de windmolen bedroeg Fl. 47,- en in de stoomfabriek bedroeg het eerste arbeidsloon Fl. 95,85
Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>
Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

---

per week. De stoomrijstpellerij “De Unie” verbruikte 8340 mud steenkool per jaar. Bij de “Hollandia” betaalde men het eerste jaar Fl. 0,30 per mud steenkool. In zijn eerste productiejaar had de “Hollandia” een productie die zeven maal groter was als die van een windmolen. In het tweede jaar was zij negen maal groter en in het derde jaar twaalf maal groter.

In afgeronde getallen:

Bouwkosten nieuwe windpelmolen: Fl.22000,

Kosten tweede hands windpelmolen: Fl. 11000,

Bouwkosten stoompelfabriek: Fl. 110000,-

Arbeidsloon per jaar in windmolen: Fl. 2500,-

Arbeidsloon per jaar in stoomfabriek: Fl. 5000,-

Steenkoolkosten per jaar in fabriek: Fl. 2500,-

Productie per jaar van windmolen: 800 ton.

productie per jaar van stoomfabriek: 80000 ton.

Als een windmoleneigenaar zijn pelproductie wilde vertienvoudigen dan kon hij kiezen. Tien nieuwe windmolens die samen evenveel kostten als twee stoompelmolens. Als hij tien tweedehands windpelmolens had kunnen kopen dan was zijn investering gelijk aan die van een stoomfabriek. De loonkosten van tien windpelmolens zouden Fl. 25000,- per jaar hebben bedragen.

³² Familie-archief Blans, kasboekje Klaas Blans.

³³ Enquête gehouden door de staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, Derde Afdeling, De Zaankant.

³⁴ Verzameling R.Kooyman, dossier “De Unie”

³⁵ Familie-archief Blans

³⁶ L.A. van Rooijen en I.P. Vooy, Leerboek der Mechanische Technologie (Gorinchem, 1919) 318-322.

³⁷ Ibidem 324.

³⁸ P.Havik, De gortmolen en het pellen van gort met den windmolen (z.p. , 1928) handschrift in het Zaans molenmuseum te Koog aan de Zaan, facsimile-uitgave (z.p., z.j.) 112.

³⁹ Het volgende is gebaseerd op Cheng Siok-Hwa, The rice industry of Burma 1852-1940. (Kuala Lumpur, 1968)

⁴⁰ Statistiek van den in-, uit- en doorvoer over het jaar 1846 ('s-Gravenhage, 1847) idem over 1864 ('s-Gravenhage, 1865), idem over 1889 ('s-Gravenhage, 1890): H.Blink, Rijstproductie en Rijsthandel, Tijdschrift voor Economische Geographie, 5 (1914) 394.

Bron: <http://zaans-industrieel-erfgoed.nl/>

Eerder gepubliceerd in: Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek, deel 6 (1989)

-
- ⁴¹ Th. van Tijn, Het Noordhollands zeehavengebied voor en na de openstelling van het Noordzeekanaal, Tijdschrift voor geschiedenis (1966) no.3 301.
- ⁴² GA Zaanstad, Jaarverslag Kamer van Koophandel Zaanland, 1891 , 10-11.
- ⁴³ Idem, 1907, 78-80.
- ⁴⁴ Idem, 1909, 79-81.
- ⁴⁵ J.G.A. Everwijn, Beschrijving van Handel en Nijverheid in Nederland ('s-Gravenhage, 1912)
- ⁴⁶ G.A. Zaanstad, Jaarverslag Kamer van Koophandel Zaanland, 1911 51-57.
- ⁴⁷ Idem 1913, 60-61.
- ⁴⁸ C.A. van Manen, De Nederlandse Overzee trustmaatschappij ('s-Gravenhage, 1935) 40.
- ⁴⁹ G.A. Zaanstad, Jaarverslag Kamer van Koophandel Zaanland, 1915, 29-34.
- ⁵⁰ E.J.Jonxis, "The Zaanland Chamber of Commerce" in De Hollandse steden, Zaanland nummer (Laren, z.j. [1928] 24.
- ⁵¹ Siok-Hwa, Burma, 96.
- ⁵² Laan, Wessanen, 129.
- ⁵³ Archief verenging tot behoud van monumenten van bedrijf en techniek Zaanstreek (M.B.T.Z.) , Notulenboeken raad van beheer en aandeelhoudersvergadering N.V. Rijst-Unie.(zonder nummer)
- ⁵⁴ Archief M.B.T.Z. , directie journaal Gebrs.Laan (zonder nummer).
- ⁵⁵ A.F.Neuhaus, Duizend Zaanse Molens, 127.
- ⁵⁶ J. den Hollander, ooit gesloopt Nederland (Amsterdam, 1985) 54-57.
- ⁵⁷ F. de Jonge, Zaansch Veem (Amsterdam, 1987)